

УДК 2:342.731.
DOI: 10.17721/sophia.2023.21.13

М. І. Нестерова, асп.
ORCID: 0000-0001-5784-4704
e-mail: mnesterova95@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Розглянуто питання та проблемні моменти щодо свободи совісті, релігії, віросповідань, які закріплені в конституціях та основних нормативних документах багатьох країн світу. Виокремлено спірні моменти та недопрацювання світових організацій, зокрема ООН, у релігійній сфері й окреслено шляхи вирішення кризових станів, що пов'язані з релігійною проблематикою. Розглянуто сучасні обмеження права на свободу світогляду та віросповідання в умовах війни. Проблема забезпечення свободи релігії, віросповідань в умовах війни набуває особливої актуальності та виходить на новий рівень, оскільки релігійний чинник завжди використовувався як потужна зброя, спрямована на роз'єднання духовно-ціннісних основ українського суспільства. Утиски, дискримінація та обмеження у сфері свободи релігії безпосередньо впливають на розвиток, діяльність релігійних організацій та повсякденне життя їхніх прихильників, що становить загрозу демократичному суспільству.

Ключові слова: релігія, свобода віросповідань, релігійні організації, релігія і право.

Людина наділена правоздатністю з моменту свого народження, і її права та свободи невід'ємні відповідно до міжнародних стандартів (ст. 6 Загальної декларації прав людини ООН) та нормативно-правових актів конституційного порядку переважної більшості країн світу. Свобода поряд із життям виступають головними цінностями людини. Свободу совісті (свободу релігії) як категорію права, яка несла в собі вимогу необхідності забезпечення права для людини бути вільною у виборі релігії, здійснення релігійних обрядів, права, що виключало б будь-яке насилля над її совістю, обґрунтовано в працях таких ідеологів буржуазії, що народжувалася, як: Т. Мора, Ш. Бодена, М. Монтеня, Б. Спінози, П. Бейля, Т. Гобса, Д. Толанда, А. Коллінза, Д. Локка. Вони справили значний вплив на розвиток уявлень про свободу совісті в її правовому прочитанні. Зокрема, Д. Локк не тільки виступав активним захисником принципу віротерпимості, а й переконливо і всебічно обґрунтував принцип свободи совісті (свободи релігії) як невід'ємного природного права людини. Його "Лист про віротерпимість" (1685) містить чіткі положення щодо суті свободи совісті, вимоги надати громадянам повної свободи у виборі і сповіданні релігії, обґрунтований принцип відокремлення церкви від держави, забезпечення рівноправ'я всіх віросповідних напрямів громадян незалежно від їхньої релігійної приналежності. "Свобода совісті, – писав Дж. Локк, – є природне право кожної людини і нікого не варто силувати в питаннях релігії законом чи силою" [6]. Тема свободи в її історичній перспективі та сучасних інтерпретативних моделях розуміння особистості посідає одне з провідних місць у сфері сучасних наукових інтересів. Це спричинено її роллю у формуванні самостійної особистості в системі належних економічних, політичних, моральних зв'язків [4, с. 5]. Свобода совісті та її складова – свобода релігії – у "загальнолюдському аксіологічному контексті розглядаються як фундаментальні, найвищі цінності, що становлять основу інших прав і свобод людини, її гідності, духовного суверенітету" [4, с. 202^{всього172}]. Можемо говорити про те, що свобода постає проблемним питанням як правології релігії, так і етикології, вона є основою для розуміння цілісного феномена релігії. Виокремлюють категорію свободи совісті, над цим питанням плідно працювали такі українські релігієзнавці, як: В. Бондаренко, М. Бабій, Л. Конотоп, Є. Харьковщенко, О. Предко, З. Швед, П. Яроцький та інші.

Свобода совісті і свобода релігії в незалежній Україні належить до фундаментальних цінностей суспільного життя, які характеризують не лише повноцінне функціонування релігійних інституцій, але й правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення її громадян. Важливо, що чинне національне законодавство з питань свободи совісті та віросповідань пройшло експертизу в авторитетних міжнародних організаціях та установах. Учасники численних представницьких міжнародних конференцій, круглих столів, колоквиумів, які відбувалися в Україні, були однастайними у висновках, що система державно-конфесійних відносин у нашій країні відповідає демократичним принципам, задекларованих документами Ради Європи, задовольняє права і свободи людини, ґрунтуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інституціями, враховує історичні уроки як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин. У цілому можна дійти висновку, що українська модель державно-конфесійних відносин досить зважена і послідовна, особливо порівняно з багатьма іншими відомими на сьогодні моделями в країнах Заходу і Сходу.

Держава несе повну відповідальність за забезпечення безпеки кожної людини, на яку поширюється її юрисдикція. На думку Організації з безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ), гарантувати стійку безпеку можна лише в тому випадку, якщо міри із забезпечення безпеки здійснюються країнами-учасниками за повної поваги прав людини. Центральне значення для унікального і всеохопного розуміння концепції безпеки ОБСЄ має ідея про те, що міжнародна безпека і права людини є взаємодоповнювальними, взаємозалежними і закріплюють одне одного. Як зазначено в основоположному документі ОБСЄ – Гельсінському акті 1975 р., держави-учасники визнають всезагальне значення прав людини й основних свобод, повага до яких є вагомим фактором миру, і справедливості та благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружних відносин і співпраці між ними, як і між усіма державами.

Положення конституцій і законів держав мають надзвичайно важливе значення для дотримання прав людини, оскільки вони створюють царину індивідуальної чи групової свободи, недоступної для втручання з боку державних органів, зокрема в тому, що стосується таких основних принципів, як свобода думки, совісті, релігії та переконань. Встановлення таких принципів шляхом пок-

© Нестерова М. І., 2023

ладання на всі державні органи офіційного зобов'язання щодо пошанування й дотримання їх і визначення шляхів розробки, застосування і законодавчого обґрунтування норм їхнього здійснення створить критерії для законодавців, адміністративного персоналу і суддів.

Багато нових чи переглянутих заново конституцій або законів містять формули, запозичені із зовнішніх джерел, і найчастіше можна знайти в них положення Загальної Декларації прав людини чи Міжнародних Пактів про права людини, "націоналізовані" у результаті включення їх до конституції держав-членів. Варто зазначити, що документи Організації Об'єднаних Націй про права людини не дають визначення "релігії". Це є наслідком загальної тенденції до уникнення ідеологічних та філософських визначень, що можуть викликати суперечку й утруднити досягнення міждержавної згоди в такій делікатній царині людської поведінки. Втім, не підлягає сумніву, що в законодавстві ООН та сучасному законодавстві з прав людини термін "релігія", який вживається переважно разом з терміном "переконання", означає теїстичні переконання, пов'язані з трансцендентним баченням всесвіту та нормативними кодексами поведінки, а також атеїстичні, агностичні, раціоналістичні та інші погляди, які можуть не містити жодного з цих елементів.

Система Організації Об'єднаних Націй на захист релігійних прав людини не містить поки що жодної обов'язкової угоди стосовно цих прав. Ст. 18 Пакту про громадянські і політичні права, а також дотичні до релігії положення цього Пакту та угод, підготованих ООН та іншими міжнародними органами, є, ясна річ, обов'язковими для держав, які ратифікували відповідні документи. Чимало із цих положень бачаться сьогодні такими, що відображають звичаєве міжнародне право, а окремі з них, як-от заборона дискримінації на релігійному ґрунті та Геноциду проти релігійних груп, належать до вузької категорії *jus cogens* (принципів, які не можна відкидати). Свобода релігії є одним з основних прав, що його не можна порушувати навіть у разі гострої потреби. Загальний коментар до ст. 18, вироблений Комітетом із прав людини, є авторитетним джерелом для тлумачення положень Пакту.

Дискусія щодо потрібності і доречності обов'язкової угоди з релігійних прав та свобод так і не доходить однозначного висновку. Головним аргументом на користь конвенції є, звісно ж, загальне прагнення забезпечити захист релігійних прав нарівні з іншими основними правами. Обґрунтовуючи свій підхід, прихильники конвенції вказують на приклад широко ратифікованої Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка передбачає порівняно дієву систему нагляду і виконання. Доведення проти угоди не нові й не обмежуються виключно ділянкою релігії. Це передусім ризик того, що компроміс призведе до надто низького спільного знаменника в захисті релігійних прав; окрім того, існує ризик небажання з боку окремих держав ратифікувати угоду, яка становитиме потенційну загрозу для усталеної законодавчої системи, в основному в ділянках сімейного права, особистого статусу та повернення.

На тлі безрезультатних дебатів над обов'язковим документом скромний рівень захисту релігійних прав забезпечується наглядовою системою, що існує у формі державних звітів та досліджень спеціальних доповідачів від різних органів ООН і, ясна річ, не може замінити договірних державних зобов'язань. Декларація 1981 р. про викорінення всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань є могутнім кроком уперед у розбудові системи захисту релігійних

прав людини. Декларація містить детальний перелік прав, пов'язаних зі свободами сумління, релігії та переконань, а також із практичними виявами їх. Декларація відходить від вузькоіндивідуалістичного підходу обох Пактів і ближча до деяких новітніх документів, що визнають груповий вимір релігійних прав людини. Ці права можна належно захищати лише за умови визнання та забезпечення, поряд із суто індивідуалістичними свободами, прав релігійних організацій, об'єднань і спільнот. Це питання має надзвичайну вагу для громад і спільнот релігійного походження, що поєднують релігійний складник з етнічними та культурними ознаками.

Останнім часом були досягнуті домовленості між окремими державами і головними церквами, релігіями чи релігійно орієнтованими спільнотами, що означає визнання цих груп та їхніх особливих прав. Такий поетапний підхід, від спільноти до спільноти, може мати свої переваги, з огляду на ті труднощі, які досі існують в питанні прав меншин, а також на небажання багатьох держав ці права визнавати. Можна виокремити цілу групу винятково складних проблем, що досі породжують суперечки. Такими є питання повернення, вільного виходу з релігії або визнаної релігійної спільноти, прав жінок і дітей, а також протесту з огляду на сумління (який не завжди має релігійну природу).

Точиться певна суперечка довкола питань універсальності і "культурного релятивізму", а саме, щодо певних традиційних способів життя та релігійних звичаїв, які відрізняються від того, що ми називаємо західним розумінням прав людини. Деякі особливі форми групової поведінки, у тому числі й релігійної, можна цілком виправдано дозволяти і толерувати, якщо тільки вони не суперечать міжнародним мінімальним нормам.

Захист релігійних прав людини в добу Організації Об'єднаних Націй є, як бачимо, досить обмеженим. Щоправда існують норми позитивного характеру, які справили відчутний вплив на внутрішнє законодавство. Проте останні події схиляють до думки, що їх аж ніяк не досить, особливо в часи високої міжнародної та внутрішньонаціональної напруги, особливо взявши до уваги ситуацію в нашій країні.

Варто погодитись з М. Бабієм, який говорить про те, що "не лише визнання, а передусім ствердження цінності кожної людини, повага її духовного суверенітету, вільного світоглядного і життєвого вибору – основа свободи совісті. Як одна з фундаментальних загальнолюдських цінностей свобода совісті є основою розвитку гуманістичного, демократичного суспільства" [1, с. 81]. Свобода совісті перебуває в нерозривному зв'язку зі світоглядними параметрами буття людини і є одним із компонентів структури життєдіяльності особистості. У цьому аспекті вона постає не як особливий дар держави, влади, а як природне, невідчужуване право кожної людини – право на вільний, завізований власною совістю вибір певних світоглядних цінностей, орієнтирів, у тому числі й релігійних, та вільної самореалізації особистості на основі цього самовизначення [5]. Сюди ж належить і свобода релігії, віросповідання, що містять право кожної людини на вільний вибір своєї релігії, переконань та практикування віри без зовнішнього тиску або переслідування. Це головний принцип закріплений у таких багатьох міжнародних документах про права людини, як Всесвітня Декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, про які йшлося вище. Свобода віросповідання допомагає створити більш толерантне суспільство, де люди різних культур і релігій можуть жити разом у мирі і гармонії.

Україна є демократичною країною, що гарантує свободу віросповідань та релігійну свободу. Цю свободу забезпечує Конституція України, яка визнає, що кожна людина має право вільно обирати, змінювати та виражати свої віровідчуття або заперечувати їх. У нашій країні на законодавчому рівні регулюються відносини між державою та релігійними організаціями. Гарантується, що релігійні спільноти мають право на свободу віросповідань, проведення релігійних обрядів та церемоній, а також здійснення благодійної та просвітницької діяльності. Українське законодавство також передбачає відповідальність за порушення прав на свободу віросповідання. Згадана нами Декларація ООН справедливо додає, що відповідальними за дискримінацію на основі релігії і переконань, окрім "держави та інституцій", також є і "групи осіб і окремі особи". Це дає нам право включити і Церкви та релігійні організації України у список відповідальних за побудову громадянського суспільства в країні.

На сьогодні актуалізоване таке питання: чи готові представники релігійних спільнот не просто вимагати від держави забезпечення толерантності, але й реально докласти значних зусиль для досягнення цих умов. Утворення Української держави і введення в дію в 1991 р. Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" значно покращило ситуацію зі свободою совісті та релігії в країні. Релігійні громади за своїм бажанням можуть отримати статус юридичної особи або ж діяти без цього статусу, організувати чи розширювати процес релігійного навчання тощо. Можна сказати, що всі можливі свободи, визначені в Декларації ООН, в Україні на законодавчому рівні гарантовані. Закон дозволив локалізувати конфлікти на релігійній основі. Однак повністю уникнути порушень релігійної свободи в Україні не вдається. Ще залишаються рудименти минулого, коли місцева влада в регіонах вирішує релігійні питання з урахуванням лише своїх конфесійних уподобань, а не прерогативи Закону. Це стосується питань реєстрації нових громад і перереєстрації уже існуючих, повернення культових споруд і конфіскованого церковного майна, забезпечення рівності в оренді приміщень тощо. Причому в останній рік спостерігається певне зростання правопорушень у сфері свободи совісті, особливо в питаннях рейдерського захоплення культових споруд, церковного майна тощо. І коли в попередні десятиріччя ці рудименти минулого сприймалися як неминучі в умовах переходу країни від тоталітарних до демократичних соціальних і духовних умов існування, то в період сьогодення незалежного державного існування зростання порушень у сфері свободи совісті та релігії викликає значну тривогу як у віруючих, так і в експертів з цих питань. За цих умов особливо важливу роль відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), які мали б відійти від агітації і пропаганди та зайнятися різнобічним висвітленням й аналізом подій релігійного життя. Проте рівень підготовки журналістських кадрів у сфері розуміння релігійної специфіки продовжує залишатися низьким. Це особливо відчувається в тих регіонах країни, де авторам, зважаючи на об'єктивні чи суб'єктивні причини, важко абстрагуватися від своїх настроїв, конфесійних уподобань. Хоча принагідно зазначимо, що чинне законодавство достатньо повно регулює питання висвітлення в ЗМІ проблематики, пов'язаної зі свободою совісті та релігії. Зокрема, закон України "Про інформацію" забороняє використовувати право на інформацію для розпалювання релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, забороняє без дозволу особи поширювати інформацію щодо її релігійних переконань [3].

Проблема обмеження свободи релігії вийшла на новий рівень актуалізації через війну в Україні. На тимчасово окупованих територіях було зафіксовано численні порушення релігійних прав, таких як заборона проведення релігійних обрядів, знищення храмів обмеження свободи слова та богослужінь, віруючі на тимчасово окупованих територіях позбавлені права на релігійний плюралізм, участь релігійних організацій у публічному громадському житті, а також забезпечення релігійних прав на рівні міжнародних стандартів щодо свободи, релігії чи переконань [2]. Неприятливі умови також призвели до віддалення населення від церковного життя та погіршення можливості духовного зростання. Відомі факти щодо переслідування за релігійними переконаннями в умовах воєнної агресії цивільного населення: примусове переміщення, катування, жорстоке позбавлення свободи, що беззаперечно порушує права, закріплені в міжнародному праві [2]. Багато релігійних організацій, громад та об'єднань були змушені припинити/призупинити свою діяльність на тимчасово окупованих територіях і переміститися в більш безпечні міста задля збереження свого життя і своїх послідовників. Однак, незважаючи на важкі умови релігійні громади, вони продовжують діяти та викладати свої вірування для населення. Релігійний діалог і співпраця протягом війни були важливими інструментами для сприяння зміцненню національного єднання та миру.

"Війна – потужне випробування для релігійних спільнот, оскільки вона вимагає дієвого прояву власної віри в надзвичайно екстремальних умовах. Війна показує, чого варта наша віра, наша релігійність та духовність, наскільки вони щирі та справжні" – наголосив у своїй доповіді координатор співпраці з релігійними спільнотами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) **В'ячеслав Горшков**, який представив огляд добродійної діяльності релігійних спільнот в умовах війни [5]. Підтримка права на свободу, у тому числі свободу віросповідання в умовах кризових явищ, є головною умовою забезпечення прав людей на повноцінне, захищене життя.

Щоб покращити релігійну ситуацію в Україні, необхідно провести ряд заходів, таких як:

1. Підвищити рівень культури та освітній рівень населення, оскільки це може позитивно вплинути на розуміння релігії та її значення в суспільстві.

2. Забезпечити захист прав віруючих та їхніх релігійних спільнот, а також збалансувати права та інтереси різних релігійних спільнот.

3. Забезпечити прозорість фінансування релігійних організацій та їхньої діяльності.

4. Забезпечити сприятливі умови для розвитку різних релігій у країні, а також збереження культурної різноманітності.

5. Сприяти взаємодії та діалогу між різними релігійними спільнотами, щоб зменшити конфліктність та підвищити рівень взаєморозуміння.

6. Розвивати законодавство, яке забезпечує свободу релігії та рівність перед законом для всіх віруючих.

Загалом покращення релігійної ситуації у країні має бути спрямоване на забезпечення свободи релігії, сприяння взаєморозумінню та співіснуванню різних релігійних спільнот, а також на розвиток різних аспектів культури та освіти. Отже, Україна визнає та гарантує свободу віросповідань і релігійну свободу, що забезпечується законодавством та дієвими заходами захисту прав і свобод релігійних спільнот. В основі багатьох проблем у релігійній сфері лежать концептуальні уяв-

лення про зміст права на свободу релігії чи переконань і того, як держава має ці права забезпечувати і захищати. Практика показує, що часто цілі досягаються засобами, які вторгаються в саму суть права на свободу, позбавляючи його значною мірою свого змісту. Це створює атмосферу протиріч, конфліктності і підвищує ризики радикалізації. Тому дотримання і захист прав людини у сфері свободи релігії чи переконань – важливе питання внутрішньої політики кожної держави і предмет особливої уваги всієї міжнародної спільноти.

Список використаних джерел

1. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. К.: Вища шк., 1994. 86 с.
2. Звернення щодо наступу на свободу релігії під час збройної агресії Росії проти України // Інститут релігійної свободи, 16 бер. 2022. URL: <https://irs.in.ua/p/102> (дата звернення: 04.05.2022).
3. Засць О. Актуальні питання розвитку законодавства України про свободу совісті та віросповідань // Наук. щорічник "Релігійна свобода: Свобода релігії і міжрелігійний діалог – глобальні виміри й локальні вияви", 2011. № 16. 307 с.
4. Конотоп Л.Г. Свобода як філософсько-релігієзнавча проблема: монографія. Херсон, 2011. 172 с.
5. Горшков В'ячеслав. Релігійна свобода в умовах агресії РФ проти України: експерти про досвід 2014-2022 років // Держ. служба України з

етнополітики та свободи совісті, 19 бер. 2022. URL: <https://dcss.gov.ua/roundtable-18-march-2022/>.

6. Кривич Мар'яна. Шляхи і форми реалізації права на свободу релігії і церкви в контексті українського законодавства // Релігія та соціум, 2010, № 2(4). URL: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(4\)/40.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(4)/40.pdf).

7. Locke Johm. A Letter Concerning Toleration; translate by William Popple, 1689. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3l13/locke/toleration.pdf>.

References

1. Babii M. Yu. Svoboda sovisti: Filozofsko-antropologichne i relihiieznave osmyslennia. – K., 1994.
2. Yevromaidan SOS ta Kruhloho stolu z relihiinoi svobody v Ukraini shchodo nastupu na svobodu religii pid chas zbroinoi ahresii Rosii proty Ukrainy. Instytut relihiinoi svobody. URL: <https://irs.in.ua/p/102> (data zvernennia: 04.05.2022 r.).
3. Zaiets O. Aktualni pytannia rozvytku zakonodavstva Ukrainy pro svobodu sovisti ta virosповідan/ O. Zaiets // Relihiina svoboda: Svoboda religii i mizhrelihiinyi dialoh: hlobalni vymiry y lokalni viiavy: Nauk. shchorichnyk – 2011. – №16. – 307 s.
4. Konotop L.H. Svoboda yak filozofsko-relihiieznavech problem. Monohrafiia. – Kherson, 2011. – 172 s.
5. <https://dcss.gov.ua/roundtable-18-march-2022/>
6. [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(4\)/40.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(4)/40.pdf)
7. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3l13/locke/toleration.pdf>

Надійшла до редколегії 12.02.23

Maria Nesterova, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF FREEDOM OF RELIGION IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES

The issues and problematic points of freedom of conscience, religion and belief, enshrined in the constitutions and primary normative documents of many countries of the world, were considered. It is pointed out that law and religion act as important social regulators in the life of society, influencing the consciousness of subjects through the general rules and norms of behavior established in a certain way, encouraging them to perform lawful actions. Law and religion in their interaction are endowed with a significant potential to influence human activity in the process of realization by subjects of their rights and duties. The controversial points and shortcomings of the world organizations, in particular the UN, in the religious sphere are highlighted, and the ways of solving crisis situations related to religious issues are outlined. The modern limitations of the right to freedom of ideology and religion in war conditions are considered. The problem of ensuring freedom of religion and belief in the conditions of war acquires special relevance and reaches a new level since the religious factor has always been used as a powerful weapon aimed at disuniting the spiritual and value bases of Ukrainian society. Repression, discrimination and restrictions in religious freedom directly affect the development, activities of religious organizations and the everyday life of their followers, which constitutes a threat to a democratic society. Observance and protection of human rights in the sphere of freedom of religion and belief is an important issue of domestic policy of every state and the subject of special attention of the entire international community. Freedom of conscience and religion is the foundation of a democratic society, an important prerequisite for legal democracy and the existence of other rights and freedoms of a person as an individual. Special attention should be paid to religious freedom during the crisis exacerbations, the article contains some suggestions for improving the state of religious freedom in Ukraine.

Keywords: religion, freedom of religion, religious organizations, religion and law.